

NADIJA
VASIF

Letopis
jedne
knjižarke
u
Kairu

Prevela
Dubravka Srečković Divković

■ Laguna ■

Naslov originala

Nadia Wassef

SHELF LIFE: CHRONICLES OF A CAIRO BOOKSELLER

Copyright © 2021 by Nadia Wassef

Translation copyright © 2022 za srpsko izdanje, LAGUNA

*Ramziju i Faizu koji su sve ovo omogućili.
Hindi, koja čuje svaki otkucaj srca.
Zejni i Lejli. Dala sam sve od sebe.*

NAPOMENA AUTORKE

Ovo je istinita priča iako su neka imena izmenjena.

Sadržaj

Predgovor	9
1. Kafe	15
2. Osnove Egipta	41
3. Kulinarstvo	64
4. Poslovanje i menadžment.	87
5. Trudnoća i roditeljstvo	122
6. Klasika.	150
7. Umetnost i dizajn	177
8. Samopomoć	203
Epilog	230
Izjave zahvalnosti	241
<i>O autorki.</i>	243

Predgovor

Imala sam sedam godina kad su 1981. pripadnici Muslimanskog bratstva ubili Anvara Sadata, a vlast preuzeo njegov potpredsednik Hosni Mubarak. Kada je 2011. Mubarak svrgnut sa vlasti, bila sam tridesetsedmogodišnja prodavačica knjiga sa deset knjižara, sto pedeset zaposlenih, dve magistrature, jednim bivšim mužem (odavde pa nadalje poznatim kao Broj Jedan), jednim novim mužem (Broj Dva) i dvema ćerkama.

No naša priča počinje davno pre egipatske revolucije i pre niza pobuna poznatih kao Arapsko proleće. Veći deo života proživela sam na Zamaleku, rečnom ostrvu koje okružuje pustinja: koordinate 30° severno, 31° istočno. Zamalek, oblast zapadnog Kaira, počiva usred Nila. Legenda veli da je Kairo ime dobio po Marsu, zvanom El Negm el Kahir, koji je bio u usponu onog dana kad je taj grad osnovan. Poznat je pod ženskim imenom El Kahira, „pobednica“.

U glavnoj pešačkoj i saobraćajnoj arteriji Zamaleka, Ulici 26. jula, stoje dva jednaka zdanja zvana Belerove zgrade. Njihove visoke tavanice, unutrašnja dvorišta i kitnjasti gipsani

ukrasi ukazuju na dičnu prošlost. Kompresori klima-uređaja istrajno se drže za balkonske ograde, razvučeni kablovi sa-
kupljaju prljavštinu i papiriće, a opran veš visi na vrućini. Ulicom se niže više poslovnica: *Nubi*, prodavac antikviteta; kafe *Korijander*; picerija *Tomas*; *Aleksandrijska banka*, te radnja sa izlozima na uglu, *Divan* – knjižara koju smo moja sestra Hind i ja osnovala u martu 2002. U narednim godina-
ma Hind i ja smo otvorile šesnaest (i zatvorile šest) prodajnih prostora širom Egipta, ali svaka naša radnja oponaša izgled i atmosferu ove knjižare, naše matične kuće, naše prvorodene.

Hind i ja smo zamislile *Divan* jedne noći 2001. uz večeru sa starim prijateljima Zijadom, Nihal i njenim tadašnjim mužem Alijem. Neko je postavio pitanje: Ako biste mogli da se bavite nekim poslom, čime biste se bavili? Hind i ja smo dale isti odgovor. Otvorile bismo knjižaru, prvu te vrste u Kairu. Otac nam je bio nedavno umro od nemilosrdne bolesti motornog neurona. Budući da smo odmalena čitale, okrenule smo se knjigama kao utesi – ali našem gradu nedostajale su moderne prodavnice knjiga. U Egiptu na smeni milenijuma, izdavanje, distribucija i prodaja knjiga bili su posustali od višedecenijskog socijalizma koji je zastranio. Počev od doba vlasti Gamala Abdela Nasera, drugog predsednika Egipta, pa preko Anvara Sadata (trećeg) i za njim Hosnija Mubaraka (četvrtog), nesposobnost države da izađe nakraj s porastom broja stanovnika izrodila je nepismenost, korupciju i nedovoljnost infrastrukture. U pokušajima da uguši nezadovoljstvo, svaki politički režim preuzimao je kontrolu nad proizvodima kulture. Pisci su postajali zaposlenici vlasti; književnost je umirala mnogim sukcesivnim sporim i birokratskim smrtime. Činilo se da niko u Egiptu nije zainteresovan za čitanje niti za pisanje. Osnivanje knjižare u tom kulturnom vakuumu delovalo

je kao nešto nemoguće – i u potpunosti nužno. Izenadile smo se kad su naši sadruzi za večerom pokazali podjednako zanimanje. Te večeri smo postali petoro poslovnih partnera: Zijad, Ali, Nihal, Hind i ja. U mesecima koji su usledili, bez prestanka smo diskutovali, gradili mrežu i planirali. Potom smo se Hind, Nihal i ja dale na posao. I upravo smo kroz taj zajednički napor postale sestre po izboru, tri žene *Divana*.

Kao ličnosti, Hind, Nihal i ja nismo mogle biti različite. Hind je povučena i vatreno odana, Nihal je produhovljena i nesebična, a ja sam pregalac. Kao poslovne partnerke trudile smo se da budemo bolje verzije sebe samih, češće neuspešno nego uspešno. Posao smo podelile na osnovu naklonosti i strasti: Hind i ja smo se najbolje snalazile s knjigama, dok se Nihal najbolje snalazila s ljudima. Ova podela nikad nije bila stroga. Sve tri smo nalazile zajedničko tle u jeziku. Pažnju i trud posvećivale smo rečima. Ponosile smo se egipatskom kulturom i gorele od želje da je podelimo i sa drugima. Nismo imale nikakav poslovni plan, nikakvo skladište i nije nas mučio nikakav strah. Nedostatak kvalifikacija nas je rasterećivao i nismo ništa znale o svim onim izazovima koji stoje pred nama. Bile smo mlade žene – ja sam imala dvadeset sedam, Hind trideset, a Nihal četrdeset godina. Sledeće dve decenije držaćemo se za ruke u brakovima, pri razvodima, rođenjima i smrtima. Sučeljavaćemo se sa teškoćama upravljanja poslom u jednom patrijarhalnom društvu: borićemo se protiv uznemiravanja i diskriminacije, obrlaćivaćemo birokratske despote, a u hodu ćemo postati i poznavaoци egipatskih zakona o cenzuri.

Od samog početka znale smo da naša knjižara ne sme biti zaostatak prošlosti. Ona je morala imati smišljeni cilj. Svaki aspekt morao je biti namerno odabran, počev od imena. Jednog popodneva je naša majka Faiza učtivo slušala dok smo

se Hind i ja rvale s tom dilemom. Nimalo oduševljena našim predlozima i željna da nastavi sa svojim ručkom, predložila je ime „Divan“. Nabrojala je njegova značenja: zbirka poezije na persijskom i arapskom; sastajalište; konačište; sofa; titula. „Divani“ je tip arapske kaligrafije. Počutala je, a onda dodala da se ta reč fonetski piše u arapskom, engleskom i francuskom. Ponovo se posvetila tanjiru pred sobom. Mi smo dobile voljno.

Ojačane imenom, obratile smo se Nermini Hamam, grafičkoj dizajnerki poznatoj i kao Minu, s molbom da nam pomogne da izgradimo svoj brend. Njen humor je bio hitar i rezak, njen zubati osmeh sveznajući. Minu je zatražila od Hind, Nihal i mene da opišemo *Divan* kao da je živa osoba. Mi smo joj odgovorile da on i *jeste* osoba, a ovo je njegova priča:

Divan je začet kao reakcija na svet koji je prestao da mari za pisanu reč. On se rodio 8. marta 2002. – igrom slučaja na Međunarodni dan žena. On je veći od prostora koji zauzima. Srdačno dočekuje i poštuje druge sa svim njihovim razlikama. Kao svaki dobar domaćin, poziva mušterije da ostanu još malo u njegovom kafeu. Principijelni je protivnik pušenja; zna da većina lokala u njegovoj domovini to nisu, ali rešen je da podržava ono što je bolje. Ima uzvišenije ideale nego što to njegovo okruženje dozvoljava. Častan je, ali neće kažnjavati lopove. Iskren je i insistira na iskorenjivanju onih koji to nisu. Ne voli brojeve. Ne voli binarni svet koji ga okružuje i zadao je sebi da ga menja, knjigu po knjigu. Veruje da su sever i jug, istok i zapad termini koji ograničavaju, pa zato nudi knjige na arapskom, engleskom, francuskom i nemačkom. On spaja ljude i ideje.

Minu je naš opis prevela u logotip. Ispisala je D-I-W-A ekscentričnim crnim latiničnim slovima, pa dodala arapsko „N“. Ovo poslednje slovo – nun el nisva – daje pridevima i imenicama ženski rod. Minu je čitavu tu reč okružila teškim, dijakritičkim znacima.

Minu nije samo dizajnirala logotip već je stvorila i brend koji će moći da raste i menja se. Smišljala je sredstva kojima će se *Divana* širiti: torbe, obeleživače, karte, sveće, ukrasni papir, obične i hemijske olovke, tapete. Ceger za kupovinu s logotipom *Divana* postao je na ulicama Kaira simbol kulturnog statusa. U kasnijim godinama, kad god budem opazila našu torbu na nekoj ulici Londona ili u njujorškom podzemnom prolazu, prožeće me snažno uzbuđenje.

Za te dve godine nakon revolucije, kada je Muslimansko bratstvo došlo na vlast, Kairo se preobrazio u nešto gotovo neprepoznatljivo – i ja sam počela da razmatram odlazak. Takva perspektiva bila je izrazito mučna, ali nakon dugotrajnog upravljanja *Divanom* u tom postrevolucionarnom haosu već sam bila iscrpla sve svoje izvore. Počela sam da shvatam: dokle god sam i dalje u Kairu, postojim samo u odnosu na svoje knjižare. Nikad neću uspeti da se iščupam. I zato sam posle četrnaest godina davanja sebe toj radnji morala da povučem crtu u pesku – predala sam drugome svoju ulogu jedne od upravnica *Divana*. Posle kratkog boravka u Dubaiju s Brojem Dva, preselila sam se u London zajedno sa Zejn (sada šesnaestogodišnjom) i Lejlom (sada četrnaestogodišnjom). Iako više ne rukovodim *Divanom*

– preuzela ga je Nihal – stalno se u mislima vraćam u te godine, s nekakvom mešavinom čežnje i olakšanja.

Hind, moja srodna duša i spasiteljka, nikad ne progovara o tom dobu; ona je radije odabrala ćutnju nego sećanja.

Divan je bio moje ljubavno pismo Egiptu. Bio je sastavni deo i ujedno pogonsko gorivo moje potrage za sobom, za mojim Kairom, mojom zemljom. A ova knjiga je moje ljubavno pismo *Divanu*. Svako poglavlje crta mapu jednog odeljka te knjižare, od kafea do odeljenja za samopomoć, i ljude koji su u njima često boravili: saradnike, redovne posetioce, povremene posetioce, kradljivce, prijatelje i porodicu koja je *Divan* nazivala domom. Mi što pišemo ljubavna pisma znamo da su njihova stremljenja neostvarljiva. Pokušavamo i ne uspevamo da eterično pretvorimo u materijalno. Borimo se protiv neumitnog kraja, znajući da je sve prolazno. Biramo da budemo zahvalni na datom trenutku, koliko god da je kratak.

Prvo poglavlje

Kafe

Za neposvećenog pešaka *Divan* je bio samo jedna od nekoliko prodavnica iza kitnjastog eksterijera Belerove zgrade. Na tradicionalnoj mastiljastoplavoj uličnoj tabli pisalo je *Šeri* 26. *julju*, Ulica 26. jula. Naš logotip, sa impresivnim crnim tekstom, postavile smo na pročelje zdanja. Nad ulazom u radnju saginjala se jedna ponizna jakaranda. Staklena ulazna vrata, okrenuta ka uglu ulice, krasile su moderne arapsko-islamske šare i dugačka srebrna kvaka.

Unutrašnjost je bila oaza za bekstvo od saobraćajem zaugušene ulice. Melodije arapskog džeza, Um Kulsum i Džordža Geršvina pojačavala je mehanička galama klima-uređajâ. Udno moćnog zida s natpisima Preporuke, Bestseleri i Nova izdanja, stepenasto se sa lebdećih polica spuštala umetnička i neumetnička proza na arapskom i engleskom. Posetioci su mogli produžiti kroz desni prolaz u deo s knjigama, pored kase i kancelarijskog materijala, ili pak levim prolazom ući u multimedijalno odeljenje, organizovanu zbirku alternativnog filma i muzike: eksperimentalne i klasične, istočne i zapadne.

U svojoj istraživačkoj fazi osnivanja *Divana*, pročitala sam u jednom članku kako većina ljudi po ulasku u knjižaru skreće desno. Povedene tim zapažanjem, odeljenje s knjigama smestile smo desno u *Divanu*. Tu su prozori gledali na susedno unutrašnje dvorište, ne na glavnu ulicu, zbog čega je to bio mirniji deo radnje. Visoke tavanice oivičene šinama sa sijalicama obasjavale su police od mahagonija sa čeličnim mat finišom – brak starog i novog. Knjige su bile podeljene u dve kategorije. Levo su stajale naše knjige na arapskom, koje je obezbeđivala Hind. Desno su stajale knjige na engleskom: moje carstvo. Naš skromni izbor naslova na francuskom i nemačkom smestile smo u multimedijalni odeljak. Obližnji ulaz vodio je u kafe, centralno ognjište radnje.

Osoblje za usluživanje kupaca kružilo je po prostorijama odeveno u uniforme *Divana*: teget majice s kragnicom sa našim logotipom izvezenim bež koncem na levoj strani i u bež pantalonama na kojima su džepovi bili zašiveni da bi se sprečile krađe. Zaposleni su nudili svoje znanje trudeći se da nađu ravnotežu između preterane revnosti i profesionalne distance. Njihov posao bio je zahtevniji od posla prodavaca knjiga na drugim mestima, naročito u vreme kad smo tek počele da radimo i kad je većina posetilaca bila potpuno neupoznata s pristupom *Divana*. Razumela sam njihovu zbunjenost.

Pre *Divana* postojale su tri vrste egipatskih knjižara: one kojima je rđavo rukovodila država, one koje su bile pridružene konkretnim izdavačkim kućama, i male lokalne radnje koje su prvenstveno prodavale novine i kancelarijski materijal. Državne knjižare su na mene ostavljale najjači utisak. Kao studentkinja znala sam da se zaputim taksijem u gradski centar Kaira, gde su nekada Jermeni držali cehove, Italijani robne kuće, a Grci bakalnice. Vozala sam se glavnim saobraćajnicama svoga grada, svima odreda imenovanim

po datumima od istorijskog značaja. (Ulica 26. jula ranije se zvala Ulica Fuada I, po prvom kralju modernog Egipta. Novo ime je dobila po danu kad je Fuadov sin Faruk otišao iz zemlje na svojoj kraljevskoj jahti, tokom revolucije iz 1952. pod vođstvom Nasera [sina poštanskog radnika] i Muhameda Nagiba, koji će postati prvi predsednik Egipta.)

U centru sam ulazila u prodavnice nalik grobnicama gde su se nizale knjige skorele od prašine. U njima je bilo mnogo polica, ali vrlo malo natpisa. Činilo se da svaka ima jednog čoveka za stolom u prednjem delu, gde pijucka čaj i malo dremka, malo čita novine. Zatražila bih neki naslov, a taj čovek bi delimično vratio boso stopalo u sandalu, ostavljajući ispucalu petu da se odupre o pod. Ne utišavajući radio, s mukom bi se digao, uznemirujući čestice prašine što su se slegle po škripavim daskama pod njime.

Zašto su te knjižare bile tako oveštale? Odgovor delimično počiva u istoriji. U Egiptu prošlost živi u sadašnjosti, često joj prerusena dolazi u pohode i nikad u potpunosti ne iščezava. Osnivanje *Divana* prinudilo nas je da primimo k znanju istorijate izdavaštva i knjižarstva, istorijate koji su i dalje diktirali savremenu industriju. Napoleonova ekspedicija podarila je Egiptu 1798. njegove prve dve štamparske prese, jednu za štampu na arapskom, drugu za štampu na francuskom. Muhamed Ali-paša, osmanlijski vladar albanskog porekla i otac modernog Egipta, postavio je 1820. industrijsku štamparsku mašinu u Bulaku (gradskoj četvrti nazvanoj po francuskom izrazu *beau lac*). Pod njegovom vladavinom izdavaštvo je postalo propagandno oruđe.

U drugoj polovini devetnaestog veka država je olabavila monopol na izdavanje knjiga, a zatim i cenzuru, naročito

tokom britanske okupacije Egipta 1882. Viši ešeloni društva imali su sredstava i interesovanja za ulaganje u štampane medije. Već 1900. godine objavljuje se čitavo mnoštvo časopisa – političkih, društvenih i feminističkih – radi dizanja svesti, zarade ili i jednoga i drugoga. U novinama i periodici objavljuju se govori, manifesti i romani, štampani najpre u vidu feljtona da bi potom postali knjige. Usledile su decenije plodnog pisanja, poteklog iz pera egipatskih majstora književnosti.

Posle revolucije 1952. sve se promenilo. Kada je Naser 1956. preuzeo predsednički položaj (kao jedini kandidat na izborima), pokrenuo je širok dijapazon političkih inicijativa koje će izmeniti pejzaž Egipta: ubrzaće geometrijskom progresijom pristupačnost stambenog prostora, obrazovanja i zdravstvene zaštite, ali takođe će oduzeti državljanstvo ogromnim masama stranaca, a njih same deportovati; uspostaviće birokratske mehanizme koji će oponašati britanske; saseći će građanske slobode i uspostaviće decenije vojne vlasti. Šezdesetih je upregao industriju knjiga u objavljivanje naslova koji će promovisati novu socijalističku viziju Egipta i šire ciljeve arapskog nacionalizma. Ali njegovom režimu manjkala je infrastruktura kojom bi sproveo tu viziju u delo. Izdavači su do 1966. već nagomilali nepojmljivo ogromne deficite, a zahvaljujući geslu države „po jedna knjiga na svakih šest sati“, skladišta su im bila prezatrpna neželjenim naslovima. Knjige su se štampale na hartiji lošeg kvaliteta. Korice su bile nikakve i često su se kidale. Nije bilo književnih agenata, top-lista bestselera niti marketinških odseka. Za potpisivanje knjiga i promocije nije se ni čulo. Knjige su izdavači isporučivali u svežnjevima čvrsto uvezanim konopcem koji je ostavljao ožiljke na koricama, ili u kartonskim kutijama već ranije korišćenim za pakovanje boksova cigareta. To je bio pejzaž u koji smo ukoračile Hind,

Nihal i ja. Nezastrašene, započele smo rad sa tim haosom, i protiv njega.

Čak i pre nego što smo otvorile radnju na Zamaleku, praktična Hind je sistematično izdvajala i razrešavala naizgled svaku prepreku. Oko nas je širio krila jedan reformistički optimizam. Novi zakoni o investiranju oživeli su berzu. Ogroman broj Egipćana koji su studirali na strani vratio se da preuzme ulogu u budućnosti svoje zemlje. Bili smo na pragu umetničke i kulturne renesanse – iako su nam i dalje nedostajale najosnovnije blagodeti modernog sveta. Kao što su knjižare.

Hind nam je pomagala da iskoristimo taj uzlazni talas tako što je probleme rešavala pravovremeno i često. Posećivala je druge knjižare i izdavače, beležila šta oni nude, postavljala pitanja. U svojim izviđačkim misijama Hind se prikazivala kao mala, pokorna i bezazlena. Vlasnici drugih firmi dočekivali su njena raspitivanja skeptičnim i ponekad pokroviteljskim odgovorima; nju to nije nimalo pokolebalo. U razgovoru s jednim glavnim urednikom otkrila je da vrlo malo lokalno štampanih knjiga ima na sebi ISBN. U Egiptu su ISBN, jedan po jedan, izdavale narodne biblioteke, koje su darovale odobrenje naslovima samo ukoliko ne iskazuju neprijateljstvo prema preovlađujućim stavovima državnog vrha. Nezavisni izdavači kreativno su izvrđavali cenzuru tako što su potpuno izostavljali ISBN, ili ga pak „zajmili“ od već objavljenih knjiga. Egipatski autori ponekad su objavljivali u drugim zemljama. Odsustvo tih gusto zbijenih redova i brojeva značio je da je proces fakturisanja, otpremanja i praćenja podložan ozbiljnoj margini greške. Nije se mogla sastaviti nacionalna lista najprodavanijih knjiga. Po povratku u *Divan*, Hind se sa tim paklenim otkrovenjem nosila sa sebi svojstvenim strpljenjem. Napravila je priručnik

za prenošenje imena autora i naslova u naš kompjuterski sistem, zasnovan na engleskom jeziku, obuhvativši njime svaku moguću kombinaciju slova. Usvajajući taj fonetski sistem, bile smo u stanju da generišemo sopstvene šifre za knjige na arapskom.

Potom se odvažila u nepoznato: podatke o prodaji. Knjižare u Egiptu tradicionalno su se služile klasičnim registrotorima ili ručno pisanim priznanicama. Niko nije precizno znao šta prodaje, pa niko nije umeo ni dobro da popunjava zalihe. Ako je neko i vodio evidenciju prodaje, čuvao ju je u tajnosti. Hind je ustala protiv konvencije tako što je sakupljala te brojeve, a onda objavljivala liste *Divanovih* bestselera, raspirujući takmičarski duh između izdavača i autorâ i upoznavajući čitaoce s novim knjigama. To je bio tek početak. Hindine planove nikad nisam istinski znala sve dok joj se ne ostvare. Zajedničko nam je bilo uverenje da prvo ide delo, pa priča.

Osiromašena knjižarska industrija Kaira bila je stvorila dva osnovna tipa čitalaca: one koji se mire sa urušenim sistemom, i one koji su, poput Hind, Nihal i mene, željni alternative. Mušterije *Divana* imale su raznovrsne unapred gotove zaključke i stavove prema knjižarama. Naš posao je bio da te njihove predrasude prepoznamo, a ponekad i razbijamo. Iskusni čitaoci nalazili su tu utočište: kupovale su se nove i prodavale korišćene knjige, preporučivali se novi naslovi, učestvovalo se u širem razgovoru. Lično su tražili vlasnice da bi porazgovarali o greškama u usluzi kupaca i saopštili nam svoje primedbe. Oni su vatreno želeli da *Divan* postigne uspeh i održi svoje standarde. Do dana današnjeg stižu mi preko društvenih medija mejlovi i poruke od kupaca koji su uznemireni zbog zakasnele isporuke i drugih problema. Pojedini i dalje žele da neko od osnivača-partnera lično nadzire prodaju.

Drugi su pak bili manje dobronamerni.

Tipičan razgovor tekao je ovako. „Zahtevam da razgovaram s vlasnikom“, kazao bi neki kupac marširajući ka Nihal, Hind ili meni.

„Ja sam jedna od njih“, odgovorila bi Nihal ili Hind. Ja sam uvek nastojala da se povučem u pozadinu i uposlim se nekim iznenadno neodložnim zadatkom.

„Moraću da vratim ovu knjigu.“

„Žao mi je što to čujem. Nešto s njom nije u redu?“

„Kupio sam je. Pročitao sam je. Ne sviđa mi se. I hoću pare natrag.“

Odatle su se razgovori razlikovali, zavisno od toga ko sluša. Nihal bi uvek klimala glavom, pomažući kupcu da se oseti saslušanim. Ljubazno bi objasnila da *Divan* nije biblioteka. Često bi mušterija uzvratila rečima da bi trebalo da budemo biblioteka. Zar kultura nije zajednički resurs? U toj fazi, ne uspevajući da se uzdržim, uskočila bih ja i kazala kako je nas u Egiptu upravo to zatucano ubeđenje i dovelo tu gde smo – sve dok posle mnogo sličnih konverzacija nisam najzad naučila da držim jezik za zubima. Nihal bi nežno preusmerila kupce ka mnogobrojnim državnim bibliotekama koje mogu da zadovolje njihove potrebe, sve vreme iskazujući žaljenje što *Divan* ne radi po istom modelu. U svojim okršajima, naklonjena apsurdnom, Hind bi se upustila u opširne rasprave kako bi ispitala logičke granice takvih mušterija. Učtivim tonom tobožnje naivke, obarala je njihove argumente sa spretnošću majstora debate. Ukoliko bi razgovor postao naporan, pogledala bi na ručni sat i ljubazno se izvinila. Hind je najnetačnija osoba koju poznajem. Slično mojoj majci, ona poseduje jednu tihu bezdušnost i sposobnost da učtivo otkaći čoveka ako više nema vremena za njega.

Drugi kupci bili su ljubazniji, iako su se i oni borili da savladaju taj strani teren. Divili su se čistoći, pedantnoj posvećenosti detaljima, dekoru, osoblju, a onda bi stigli do iste zavrzlake: zašto je ovo prodavnica a ne biblioteka? Hind, Nihal i ja – večno prisutne u radnji – istakle bismo da pozajmljivanje knjiga ne bi pokrivalo troškove zakupa prostora, plate, uniforme, porez i mnoštvo drugih izdataka s kojima se male firme rvu. Kad nas neizbežno upitaju da li je *Divan* sastavni deo inicijative opismenjavanja koju je pokrenula gospođa Mubarak, odgovarale smo da on nema nikakve veze s prvom damom države – to je privatno preduzeće. Reagovali su iznenađeno: zašto bi iko normalan ulagao novac u unapred propali poduhvat prodaje knjiga?

Taj poduhvat je dočekivan nevericom čak i pre nego što smo otvorile *Divan*. Tokom naše istraživačke faze, Nihalin muž Ali, jedan od osnivača, predložio je da intervjuišemo pisce i upitamo ih gde sebi nabavljaju knjige. Bivši đak *Deutsche Evangelische Oberschule*, nemačke škole u Kairu, Ali je bio strastven čitalac i izrazito društvena osoba sa zaraznim smehom. Divila sam se njegovoj sposobnosti da stvara i održava prijateljstva u svim generacijama, na svim kontinentima, u svim ideologijama. Jednog popodneva smo mu se pridružile prilikom susreta sa izvesnim istaknutim egipatskim novinarom. Dok je slušao Hindino i moje samoreklamiranje, novinar nas je premerio od glave do pete. Na kraju je izrekao presudu: mi smo buržoaske domaćice koje se rasipaju vremenom i novcem. Otkako je izumrla srednja klasa, ljudi u Egiptu više ne čitaju.

„Ali mora li nešto biti finansijski održivo da bi postojalo?“, upitala sam tog novinara. „Države održavaju javne

prostore poput parkova, muzeja i biblioteka da bi unapredile kulturno zdravlje svojih naroda. Zašto, dakle, unapred osuđujete pojedince na propast kad se upuste u slične misije?“

„Vi ste mlade žene bez životnog iskustva. Govorim vam kao što bih govorio svojoj deci. Pokušavam da vas poštedim razočaranja. Vi ne znate ni kakve izazove nosi sa sobom ulazak u privatni posao, a kamoli kad je taj posao zasnovan na čitanju. Snabdevači i klijenti žive će vas pojesti.“

Na stranu moje razočaranje, pomislila sam – šta je s razočaranjem Egipta? Šta biva sa zemljama koje zapostave svoje kulturne projekte u korist bedema i auto-puteva? Odgovor se jasno video. Naši muzeji su postali groblja, mrtvi prostori posvećeni pobedama nekolicine jakih. Naši udžbenici su poput odjeka ponavljali te laži i propuste. Parkovi su se smanjivali onako kako je rasla cena njihovog održavanja. Naš novinar je verovao da je kultura postala preokupacija elite i da su knjige beznačajne za ljude koji se bore da ostanu iznad crte siromaštva. Nije grešio u tome. Ali mi smo morale verovati u svoju radnju i u svoje knjige. Ako se mi Egipćani otuđimo od onog što jesmo, nikad nećemo saznati šta bismo mogli biti.

Divan je ponikao u toj kulturnoj stagnaciji, postavljen tačno u tački ukrštanja sadašnjosti i prošlosti. Nihal je u skladu s time i dizajnirala kafe, prilagođavajući vrevi Kaira intimne čajdžinice Kiberona u zapadnoj Francuskoj, gde je provodila leta. Estetici je pristupala sa svojom prepoznatljivom nepristrasnošću, uparujući mermerne stolove sa stolicama od drveta i hroma. Te stolice su bile kompromis – početka je želela udobnija sedišta, ali Hind je smatrala da bi to ograničilo promet mušterija. Na jednoj strani menija bile

su izređane razne varijante kapućina i turske kafe, čajevi od kamilice, hibiskusa, cimeta i nane; na drugoj – paštetice sa sirom, pice s debelim testom, parčići torte sa šargarepom, brauniji i kolači s čokoladnim suzicama. Noževi i viljuške, umotani u salvete s logotipom *Divana*, stajali su spremni. Glavni poslužitelj Hasan bio je izbeglica iz Sudana i mucao je, te je često znao da izgubi živce za mušterije kad ne razumeju njegov izgovor. Nihal je cenila njegov osmeh isto koliko i njegove stroge higijenske standarde. Zahvaljujući tome što je podilazila i njemu i klijenteli, mušterije su se navikle na Hasana, a Hasan je naučio da se bolje snalazi s rečima.

Elegantno posredovanje bilo je kao urođeno Nihal, najmlađoj među tri sestre, a ipak nekako najmajčinskije nastrojenoj. Čekala sam da prisustvujem nekoj situaciji gde Nihal neće isterati svoje – i još čekam. Ona je jedina meni znana osoba koja posti čitav ramazan a da se nijednom ne požali. Već dve decenije uspevamo da se svađamo, i dve decenije jedna drugoj opraštamo.

Takav duševni sklop jedinstveno je pripremio Nihal za šarolike karaktere i tipove ponašanja koji su se mešali u našem naizgled čednom kafeu. Poput većine prostorâ, on je posedovao sopstvenu volju, kako god ga mi zvale. Sećam se kada sam predala zahtev za radnu dozvolu za *Divan*. Birokrati u opštinskoj kancelariji saopštila sam da ćemo prodavati knjige, filmove, muziku, kancelarijski materijal, i imaćemo kafe. Belo me je pogledao. „Ne možete“, kazao je tonom punim dosade, ne dižući glavu sagnutu nad formularom koji je stajao pred njim.

„Zašto ne možemo?“, upitala sam, protkivajući prkos naivnošću u nadi da ću ga uvući u razgovor.

„Poslovni prostor može da dobije radnu dozvolu samo za jednu aktivnost. Ne možete da budete i banka i škola. Odaberite jednu.“

„Zar ne bih mogla da budem danju učiteljica, a noću trbušna igracića?“, rekla sam.

Mlako mi se osmehnuo. „Ko ima dve naklonosti, taj je lažov“, kazao je, pozivajući se na narodnu izreku da bi okončao raspravu.

„A mi smo knjižara“, izjavila sam. Uzdahnuo je, popunio poslednju liniju formulara, udario izbleđeli plavi pečat i vratio mi papir, sve to ne odvojivši pogled od sledećeg formulara na stolu. Uzdržala sam se od oproštajnog ljutitog dodatka: mi smo knjižara gde ljudi neće samo trošiti novac već i provoditi vreme.

Jedna okrutna ironija Egipta druge polovine dvadesetog veka: upravo kad su ljudi počeli da nalaze više slobodnog vremena, fizički prostori namenjeni rekreaciji krenuli su da se smanjuju. Urbani razvoj zadirao je u gradske parkove. Šetališta i kafei duž obala Nila pretvarali su se u privatne klubove za oficire i državne sindikate. Javna sfera, prostorni i teoretski pojam koji je skovao nemački filozof Jirgen Habermas, bila je u fazi tranzicije. Habermasova javna sfera opisuje društvene arene u kojima se ljudi okupljaju da bi razmenjivali ideje, gde zasebni pojedinci stupaju u kolektiv. Taj izraz je ključan za sociologa Reja Oldenberga u njegovoj teoriji „trećeg mesta“ (posle doma kao prvog, i radnog mesta kao drugog). Treća mesta jesu lokacije za izgradnju zajednice, a u njih, po njegovoj definiciji, spadaju i kafei poput našeg. U Egiptu su muškarci imali svoje džamije, berbernice i ahve*; mladići su imali sportske klubove, a žene svoje kuće, koje su retko kad posedovale.

* Dijalekatski egipatski izgovor reči kahva ili kahve: doslovno „kafa“, takođe kafane, mesta okupljanja uz kafu. (Prim. prev.)

Muškarci se definišu po onom što rade, a žene po svojim ličnim odnosima. Uzmimo za primer Ejdu Lavlejs. Iako je bila slavna matematičarka i izumiteljka algoritma, najpoznatija je po tome što je bila Bajronova kći. Nekoliko godina nakon što smo osnovala radnju, kupci, prijatelji i poznanici prozvali su me „gospođa Divan“. Bila sam počela da provodim sve vreme u *Divanu*. Sanjala sam *Divan*. U većinu dana sedela sam za svojim radnim stolom već u osam ujutru, a kući sam polazila prilično kasno uveče. Želela sam da se preklapim sa prepodnevnom i popodnevnom smenom, a i da osoblje u sedištu firme zna da ću biti tamo kad oni stignu i ostati pošto oni odu. A kad nisam bila tamo, razmišljala sam o *Divanu*. Tačno je da je moj identitet postepeno postajao neodvojiv od te radnje, i to na takav način da je to zapretilo mom odnosu s Brojem Jedan – no o tom će više reći biti kasnije. Svejedno, kostrešila sam se na ideju da je *Divan* čak i u mom nadimku postavljen kao „muškarac“, te sam tako podređena upravo onom što sam sama stvorila.

Knjižare su i lični i javni prostori u koje bežimo od sveta i gde ujedno u njemu potpunije učestvujemo. Naročito je naš kafe sadržao te protivrečnosti: mesto gde se okupljaju prijatelji, gde se ljudi zadržavaju satima (uprkos stolicama), u koji vikendom često dovodim ćerke. Mesto koje podseća na dom, ali nije dom. Pre nego što će postati *Divan*, čitava ta radnja bila je testosteronom krcat gimnastički centar pod imenom *Palata sportova*. Sladila sam se ironijom što je taj hram muškosti zamenila naša knjižara, u vlasništvu i pod rukovodstvom žena.

Hind i ja smo rasle u jednom svetu koji nas je neprekidno isključivao iz sebe; niti nam je pripadao, niti nam je dopuštao

da mu pripadamo. Kao male smo ujutru najčešće kretale iz kuće u 7.30 i prolazile utihlim mermernim hodnikom ka liftovima. Ja bih pritisla dugme lifta bezbroj puta – iz nestrpljenja i iz nepoverenja da je lift shvatio moj poziv. Mrzela sam čelični kvadar s neonskim svetlima koji je zamenio originalnu Šindlerovu drvenu kabinu s minijaturnom klupom na izvlačenje i poluloptastom plafonjerom od bronzе i kristala, ali činilo se da nije mudro silaziti niz četiri sprata mermernog stepeništa mokrog od sapunjave vode jutarnje čistačice. Prispće lifta oglašavao je bolnički zvuk. U većinu jutara, kad levi panel klizne udesno, ukazao bi se jedan od naših suseda sa gornjeg sprata: postariji gospodin sa upaljenom cigaretom među usnama. Ušle bismo u kabinu mat srebrne boje, posmatrale kolutove dima i u znak protesta susprezale dah. Da sam bila muško, da li bi ugasio cigaretu o pod kad uđem? U prizemlju bi lift trucnuo i stao. Čim se vrata otvore, nagnule bismo napolje, pored novog odbijenog dima.

Pamtim jedan razgovor, ključan za moje odrastanje, koji sam vodila sa ocem kao tinejdžerka. Povodom nekog davno zaboravljenog prestupa, požalila sam mu se na ovaj svet, svet za koji sam počinjala da shvatam da ne dozvoljava ženama da dignu glavu. On mi je skrenuo pažnju na onaj svet: u muslimanskom obećanom raju, pobožnim muškarcima se kao nagrada nude hurije, prelepe device.

„To je muški svet. Menjaj ga kad dođe vreme za to, ali dotad nauči da sa njim izlaziš na kraj“, natuknuo je moj otac s neuvijenom praktičnošću.

„Kako raj može da bude toliko ekskluzivan? Što bih se uopšte trudila da budem dobra ako ću samo završiti s gomilom devica?“, uzviknula sam.

„Ti nisi ciljana publika“, kazao je otac, smejući se tom svetu koji je nazreo kroz moje oči.

„Božji bestseller drži pola sveta kao publiku po prinudi, u tome je problem.“

„Kao i uvek, pogrešno dijagnoziraš problem.“ Stavio je svoje četvrtaste naočari na greben nosa, uzeo novine i vratio se čitanju, uz jednu naknadno dodatu misao: „Možda ćeš jednog dana uspeti da proguraš i druge bestselere.“

Odlučile smo da *Divan* pretvorimo u prostor koji opslužuje nas umesto da bude obrnuto. Ubrzo su i druge žene počele da nalaze u *Divanu* mesto za predah – kuću udaljenu od kućnog bremena, javno mesto manje opterećeno pritiscima koje trpi žena u javnosti, gde nas neprestano podsećaju na naše nepostojanje. Javni toaleti u Egiptu po pravilu su bili uz džamije ili crkve. Država je nudila vrlo malo drugih rešenja. Muškarci su imali slobodu da se pomokre pod nadvožnjacima ili uza zidove zgrada. Ženski toaleti na javnim mestima bili su smrdljive rupe u zemlji, poplavljene od česama koje cure. Sapuna i toalet-papira nikad nije bilo na raspolaganju, a niko nije ni očekivao da ih bude. Upravo je ta stvarnost donela *Divanu* čitav jedan poprečni presek žena koje nisu obavezno bile čitateljke, ali su pronalazile olakšanje na kraju njegovih vijugavih hodnika: on je postao njihov toalet u Ulici 26. jula. U vrlo malo radnji imali su sanitarne prostorije, a ako je to i bio slučaj, nisu bili raspoloženi da ih dele s drugima. *Divan* je bio širokogrudiji. A kafe i njegovi zidovi naoružani knjigama postali su priručna barijera između žena i njihovih progonitelja, muškaraca koji su znali da mi žene *Divana* nećemo tolerisati njihovu zlobu.

Kafe *Divana* služio je mnogim svrhama i mnogim mušterijama. Vatreći čitaoci listali su knjige sa nakupljene gomile pre no što odaberu. Posetioci su dolazili da tu u dokolici

provedu deo dana, dok su treći od njega napravili svoje sastajalište, da se ispričaju sa starim prijateljima ili poznanicima koje ne žele da ugoste kod kuće. Na mermernim pločama tih stolova cvetala je siva ekonomija: tumačile su se astrološke karte i predskazivala se sudbina, dok su u blizini privatni predavači obrlaćivali nevoljne đake.

„Eno je opet za njenim redovnim stolom. Za četiri sata popila je jednu tursku kafu i flašicu vode“, rekla je jednog dana Nihal s prizvukom razdraženosti.

„Je li kupila neku knjigu?“, upitala je Hind.

„Ne. Dolazi samo da bi držala časove. Ljudi poput nje ne ostavljaju mesta našim redovnim gostima.“

„Osoblje predlaže da uvedemo neku minimalnu naplatu“, kazala sam da ispitam vode.

„Ni govora! Ne možeš da naplaćuješ ljudima što sede u prostoru koji si i stvorila da njima služi“, kazala je Nihal iskolačivši oči od šoka.

„Pa pošto ne može da se traži provizija za držanje časa, šta drugo predlažeš?“

„Ti si ovo izgradila. *Oni* su došli. Nek pića budu skuplja, stolice manje udobne, muzika bučnija. Iznadi način da svoj poslovni model nametneš njihovom“, šturo je odgovorila Hind i zaputila se ka izloženim knjigama na arapskom. Izbegla sam Nihalin žalostivi pogled. Budući opsednuta kontrolom, gajila sam ista osećanja: kako da iskrojimo prostor prema predviđenoj nameni a da ne proteramo one koji ga zauzimaju?

Jedna mlada posetiteljka sedela je u kafeu gotovo svake večeri. Retko je čitala naše knjige; umesto toga je vreme prekraćivala zapisujući nešto u rokovnik u kožnom povezu. Pitala sam se šta radi danju. U svojoj glavi nazvala sam

je Pavlova, pošto je posedovala onu neizveštačenu draž balerine. Kosa joj je obično bila skupljena u punđu, ali ponekad ju je puštala da pada niz leđa. A u njenim očima bio je neki dalek pogled duše izmeštene iz tela koje nastanjuje. Komunicirale smo tako što smo jedna drugoj učtivo klimale glavom.

„Znaš onu damu što sedi u kafeu, tvoju balerinu?“, kazala je Šehira skupivši usne. Šehira je bila jedna od naših prvih i najduže zaposlenih menadžerki, bujna mlada žena čija je snaga zračila znatno šire od njenog varljivo skromnog tela. Pre nje je radnja na Zamaleku imala niz menadžera koji su davali otkaz u roku od nekoliko nedelja, nadjačani istovremenim usklađivanjem potreba osoblja, kupaca i flanera Kaira. Ne i Šehira.

„Da, naravno. Ko ju je uznemirio?“, upitala sam spustivši naočari i pripremivši se za iskupljivanje.

„Niko. Jedan radnik iz ekipe za čišćenje žalio se na nju da ne nosi donji veš, pa je prisiljen da viđa nešto što ne želi da gleda. Navodno joj je rejon rada cela Ulica dvadeset šestog jula, a Divan joj je novo lovište.“

„Ma nemoguće“, kazala sam ja, mada sam se malčice pokolebala kad sam uzela u obzir paradu čudaka što su naš kafe koristili kao svoju dnevnu sobu.

„Nadziraću je pa ću te izvestiti. Ako je tačno, moraćemo na to da udarimo tačku“, rekla je Šehira. Nisam želela da bude tačno. A i ako jeste, nisam želela da se s time razračunavam. Pavlova je nastavila da dolazi u *Divan*, ali naši učtivi pozdravi glavom postali su kraći. Njene posete su rasplamsale glasniji šapat među mojim zaposlenima. Te nedelje je Šehira pila čaj i razmenjivala tračeve s vlasnicima susednih radnji, prikupljajući detalje o interakcijama Pavlove. Svi su potvrdili njene sumnje. Čuvši tu vest, rešila sam da ne

žurim i da sačekam neko tiho veče kad nema mnogo posla, a publika je minimalna. Konačno sam prišla stolu Pavlove. Pogledala je u mene. Otvorila sam usta da progovorim, nesigurna kako da objavim to što znam.

„Rečeno mi je da vam se ne dopada naša kafa. Mogu li da vam predložim neku drugu kafeteriju do nas?“, učtivo sam se osmehnula.

„Sigurno su vas pogrešno obavestili. Ovde mi je sasvim fino.“ Nije uzvratila osmehom. Oklevala sam, a onda su moje reči počele da hvataju zalet.

„Nemam nameru da vas uvredim. Svi mi radimo da bismo preživeli, a rad treba poštovati. Ali da li biste bili ljubazni da svoje poslovanje obavljate na nekom drugom mestu? Ovde više niste dobrodošli. Molim vas, nemojte više dolaziti.“ Povukla sam se, pošto nisam želela da budem svedok dejstva svojih napomena. Sledećeg jutra Šehira me je upitala kako je to prošlo. Prokomentarisala sam da naši zaposleni previše tračare. Šehiru to nije odvratilo, pa sam joj prepričala svoj razgovor s Pavlovom.

„Zašto se osećaš krivom? Ona je zloupotrebljavala nas.“

Kad je Pavlova bila mala, uverena sam, nije gledala u nebo i priželjkivala da radi u Ulici 26. jula kad poraste. Dopuštale smo da ljudi u našem kafeu nude druge usluge, poput podučavanja, ali kako je rad Pavlove bio seksualne prirode, postupile smo licemerno. Jesmo li imale pravo da budemo takvi moralisti? Razmišljala sam o trećem mestu koje smo stvorile, javnom prostoru gde se ostvaruju intenzivno lične interakcije. U knjigama, gestovima, kafenim šoljicama i listićima čaja svi smo mi tražili sebe, jedni druge, i neko sredstvo za preživljavanje. Posle nekoliko dana, vraćajući se kući, opazila sam Pavlovu kroz izlog na spratu jedne kafeterije u blizini. Noge su joj se klatile u širokoj nabranoj suknji.

* * *

Kafe *Divana* je imao i ulogu naše kancelarije pre nego što smo uspele sebi da priuštimo pravu. Kad se nismo na sme-nu gušile u zadnjoj prostoriji (nekadašnjoj sauni *Palate sportova*) lepeći cene i zujalice na knjige, Hind, Nihal i ja bile smo u samoj radnji i nadgledale zaposlene, starajući se da izložena roba bude primamljiva i trudeći se da ne dozvolimo sitnim smetnjama da se pretvore u krupnije probleme. Mislim da je većina naših mušterija cenila to što smo vidljive, što se ne krijemo iza zatvorenih vrata. Ali neki su, navikli da u knjižarama budu ignorisani, pogrešno tumačili ponašanje našeg revnosnog osoblja. Preterano vatreni posetioци zahtevali su da sami vrate knjige u police i često ih stavljali na pogrešno mesto. Kad naši prodavci zamole takve posetioce da vraćanje u policu prepuste nama, njima se činilo da se u njih nema poverenja da će to obaviti kako treba, ili da smo bespotrebno sumnjičavi. Sedenje u kafeu omogućavalo mi je da pratim te interakcije (to jest, dok nisam otkrila radost veb-kamera i senzora pokreta), te da se ponekad i pozabavim razrešavanjem nesporazuma dok nisu eskalirali. A bila je tu i ona nevolja što je ulazila na glavna vrata: naplatioci dugova koji su netačno tvrdili da su već mnogo puta dolazili da nam naplate kaznu, ili neki kupac koji je potegao vezu u policiji i lažno nas optužio za nezakonit postupak zato što mu nismo dozvolile da vrati knjigu. Povremeno smo zauzimale taktički položaj za našim stolom da popijemo kafu, održimo sastanke i odgovorimo na mejlove. Kad god se mojoj majci učinilo da nema dovoljno vesti o svojim ćerkama, svratila bi u kafe, znajući da će zateći ili jednu od one dve koje je odgajila, ili svoju kćer po izboru – Nihal.

S vremenom, uz naporan rad – toliko napornog rada da iz sadašnjeg ugla ne uspevam da dokučim gde smo nalazile snagu da u njemu istrajemo – i uz sve veći obim prodaje knjiga, naša situacija počela je da se menja, i u radnji i van nje. Štošta se dogodilo za strahovito kratko vreme. Druga godina *Divana* bila je početak moje tridesete. Prvi put u životu, nakon sedam godina braka, predložila sam Broju Jedan da imamo dete. Prihvatio je. Zejn se rodila 2004, a Lejla 2006, baš pred četvrti rođendan *Divana*. Hind je 2005. rodila svog sina Ramzija, koji je dobio ime po našem ocu. Ne znam kako smo sve to uspele. Bilo je neprekidno stresno; činilo mi se da se rastržem na sto strana.

Bilo je malih radosti, i mestâ gde smo nalazile olakšanje. Najzad smo bile u stanju da priuštimo sebi zaseban kancelarijski prostor i uposlimo namensko osoblje za beskrajne zadatke koje smo početka delile među sobom u hodu. U prizemlju Belerove zgrade jedan stan je ostao prazan. Nekim čudom (budući da su dozvole bile noćna mora), već je posedovao dozvolu da funkcioniše kao kancelarijski prostor. Ulaz je bio u dvorištu, iza glavnog puta. Sa jedne strane se nalazila drvena klupa gde su se okupljali portiri zgrade, te odatle pratili i komentarisali dolaske i odlaske posetilaca. Ovi radoznalci imali su promenljive uloge: bili su odgovorni radnici obezbeđenja, domari, lični nabavljači, a povremeno i agenti za prodaju nekretnina. Za taj kancelarijski prostor čule smo od glavnog portira am* Ibrahima, s kojim sam svakog jutra razmenjivala pozdrav. Govorio je nekim seckavim nubijskim narečjem. Nikad nisam razumela mnogo od onog što kaže, ali smo vodili razgovore osmesima i smehom. Potkraj svakog meseca ušao bi u *Divan* u svojoj besprekorno čistoj belo galabiji i sa belim čelepušom na glavi da preuzme

* Čika, stric. (Prim. prev.)

zakupninu za vlasnika zdanja. Kad smo se uselile u novu kancelariju, promenio je redovnu maršrutu da bi svraćao do nas. Kada je umro, njegove dužnosti preuzeo je njegov sin. U našem svetu profesije su se prenosile sa kolena na koleno i ljudi su čoveka znali sve i ako mu ne znaju ime. Rodbinski odnosi su upravljali našim postupcima neuporedivo više nego ustanovljeni sistemi ili pisani zakoni.

Unajmile smo izvesnog Mohija kao muhalasatija („dovršioća“ ili „rešavaoca“), što je zvanje koje nema svoj pandan u Americi. Započeo je kao čistač kancelarije: služio je goste osveženjima, završavao nam poslove po gradu, plaćao račune i predavao dokumentaciju u državne kancelarije. Njegova prividna neozbiljnost bila je korisna protivteža birokratiji koja je vezivala ruke. Odmah bi se dopao svakome, od drugih zaposlenih u našoj radnji pa do državnih službenika. On je te odnose negovao, razmenjivao telefonske brojeve i obzirne simbole uvažavanja da bi jednoga dana mogao zatražiti uslugu. Kao čovek sa društvenog dna, razumeo je moć reciprociteta. Izbegavao je direktore i načelnike odsekâ, znajući da pravi posao obavljaju oni drugi, pri dnu lestvice.

Kao i sve drugo što je pripadalo *Divanu*, naša nova kancelarija bila je nekonvencionalna: ogromna soba visokog plafona koja je sadržala tri stola za tri upravnice-partnerke: Hind, Nihal i mene. Na jednoj strani sobe stajala je ogromna vitrina za knjige, dom potpisanih tekstova omiljenih pisaca *Divana*, najavljenih izdanja, igračaka za našu decu kad nam svrate u posetu, gomila kataloga knjiga. Na zidu su visili uramljeni novinski isecci i fotografije vezani za naše poslovne prekretnice – članci iz egipatskih novina o našim top-listama bestselera; mali prikazi u inostranim publikacijama kao što je *Monokl*; slike sa otvaranja radnje na Zamaleku. Iza mog stola nalazila se plutana tabla ukrašena izlizanim krilaticama

u stilu *Pucaj ka zvezdama!* i *Budi ono što jesi*, slikom njihovih kćeri i mene, te pohabanim ostacima spiskova obaveza. Račun za najveću transakciju koju je obavio neko od naših prodavaca – metar i po naslova, vrednih četrnaest hiljada egipatskih funti – otezao se do poda.

U sredini prostorije stajao je okrugli sto za sastanke koji je u vreme ručka postajao bife: sve tri bismo raspakovale jelo poneto od kuće, pribor i posuđe, a onda delile naše obroke sa zaposlenima ili sa posetiocima. U početku je Nihal mesila kod kuće čokoladni kolač i keksiće sa čokoladnim suzicama, pa ih donosila i prodavala ih u kafeu *Divana*. Kad je potražnja porasla, Nihal više nije mogla da se nosi s tolikim opterećenjem i zato je rešila da potraži nekog ko će to uslužno raditi. Neke od žena koje su često navraćale u kafe pokazale su interesovanje za taj posao. Testirane su njihove sposobnosti pravljenja kolača i formiranja cene. Mirijam, jedna od njih, na kraju će biti naš glavni snabdevač poslastičarskim proizvodima više od jedne decenije i postaće poznata kao „dama s kolačima“. Kako ću kasnije saznati, bila je majka četvoro dece, a taj novi prihod koristila je za finansiranje njihovog obrazovanja. Kako se *Divan* razrastao, tako se razrastalo i Mirijamino preduzeće. Od mešenja kod kuće uznapredovala je do osnivanja kompanije koja će snabdevati i druge firme.

U kancelariji smo izbrbljavale svoje probleme, prinudno međusobno prisluškivale telefonske razgovore i pravile jedna drugoj prostora. Naš računovođa video je u nama tri dame s nategnutim odnosom prema brojevima, pa nas je podstakao da uposlimo računovođu višeg nivoa, izvesnog Magida, čiju smo kancelariju postavile na drugom kraju našeg sedišta. Dok su osoblje radnje činili većinom muškarci, za ovu novu službu prvenstveno smo uzimale žene. One su

među sobom delile zaduženja marketinga, ljudskih resursa, organizovanja događaja, rada s podacima i skladištenjem. Magid se pridružio Amiru, Hindinom asistentu za kupovinu knjiga na arapskom, kao jedan od malobrojnih muškaraca u sedištu firme. Nakon devet meseci vođenja naših knjiga, Magid je predložio da preuzme ugledniju titulu finansijskog direktora. Kao čovek koji nastoji da napreduje u životu, kazao je, veruje da je to bitno isto koliko i brojevi. Nije nam bilo važno kako će nazivati sebe dokle god olakšava *Divanu* bolno odrastanje. Zahtevao je da mu se dâ velika kancelarija, koju nije hteo ni sa kim drugim da deli, pozivajući se na „osetljivu prirodu“ svog posla. U rasponu od preko dve decenije, kroz brojne ekonomske krahove, devalvacije i revolucije, veličina našeg sedišta smanjivala se da bi izdržala finansijska opterećenja – to jest, smanjivalo se sve sem Magidove kancelarije.

Minu je mrzela kancelarijske sastanke onoliko koliko je volela kafu bez kofeina u *Divanu*. Kad god smo morale da se sastanemo, to smo radile u kafeu. Takođe je želela da gleda svoje delo kako živi, da prati interakcije ljudi sa onim što je stvorila. Logotip *Divana* bio je njen trijumf, a za njim je sledio *Divanov* ceger koji se dobijao besplatno pri svakoj kupovini, slučajni marketinški uspeh. Pred samo otvaranje knjižare, kad nam nije bilo preostalo gotovo ništa od početnog novca, Minu mi je pokazala svoj dizajn divno izrađenih torbi. Na njima je stajao naš drski logotip, u kontrastu sa višeslojnom pozadinom zasnovanom na tipografiji, modernizovanim arapsko-islamskim šarama u tonovima zemlje. Materijal: plastificirana hartija. Lepak: uvoz iz Nemačke. Jake crne drške. Da se ne štedi na troškovima. Uspešno

mi je zarobila pažnju. Zatražila sam početni tiraž od deset hiljada komada. Hind i Nihal su zinule. Nemamo deset hiljada knjiga u radnji! Koliko će vremena trebati da se ta zaliha torbi potroši? Gde ćemo ih držati? I koliko ćemo ih platiti? Moja griža savesti bila je toliko očigledna da su se uzdržale od daljih grdnji. To je bila najbolja greška mog života. Uspostavile smo trend reklamiranja bez reklame kakav nije imao predsedana na našem tržištu: nikad nismo platile reklamu u nekom časopisu ili na bilbordu, već smo s poverenjem prepuštale cegerima da govore u naše ime. Kad god nam se zalihe otanje, Minu i ja bismo se sastale da prodiskutujemo o tome hoćemo li raditi reprint ili proizvesti nešto u drugačijem stilu.

„Znaš“ – istini za volju, mi smo jedna drugu nazivale mnogo gorim imenima – „ja sam umetnica, a ti knjižarka“, kazala bi Minu pre nego što uspem i rečenicu da završim.

„Dakle, ne smem da imam svoje mišljenje?“

„Ja stvaram. Ti si makro. Ti prodaješ tuđa govna i uzimaš svoj deo. Ponekad ne mogu da verujem kakva sranja prodaješ.“

„Ta sranja nam plaćaju račune. Ne plaća ih Šopenhauer.“

„Lepo. Govna za prost svet prodaj u najlon kesama. Ne stavlja ih u moje torbe.“ Sve je to izgovorila osmehujući se.

„A šta je sa onim 'mušterija je uvek u pravu'?“, odglumila sam šok.

„Ne plaćaš me dovoljno da im se ulizujem“, odrezala je ona.

„Drago mi je što ostali u firmi to rade da bi *Divan* tebi mogao da ostane hobi iz ljubavi.“

„Svakome treba malo švaleracije.“ Mušterije za susednim stolovima s neodobravanjem su sevale očima, uznemirene onim što su slučajno čule. A novi zaposleni premirali su od straha. Kad je Minu uposlila menadžerku kancelarije, a ja

najzad menadžerku marketinga, videlo se da strepe od dana kad će morati da se uhvate ukoštac sa jednom od nas dve nasamo. Negovale smo te verbalne uvrede kojima smo jedna drugu zasipale, pošto smo prepoznavale šta su one: dragocen izvor kreativnosti i igre. Sa svakom novom inicijativom ili godišnjicom sastajale smo se u kafeu, razmenjivale pogane opaske i ideje i stvarale novu liniju torbi gde je svaka bila umetničko delo. Ali Minu je imala svoja pravila.

„Belu vešticu mi ne šalji. S njom ne mogu da radim.“ Budni Minuin ton postao je oprezan.

„Misliš na Nihal? Ozbiljno? Koji ti je moj?“, rekla sam, sve nestrpljivija.

„S njom ne mogu da se nosim. Suviše je fina. Kane mi one svoje usrane homeopatske kapi u vodu, razoruža me, a onda me zajebe na inteligenciju. Kad se najmanje nadam. U tome je njena snaga.“

„Dobro, a Hind?“

„Ni slučajno. Njena ćutljivost ne može da me zavara. Ta ti radi iz senke. Jednoboja odeća, ravne cipele, njeno nastojanje da ostane neprimećena. Buka je *tvoje* oružje. Njeno je tišina. Ona me više plaši. Ako hoćeš svoje jebene torbe, igraćeš po mojim pravilima, kučko.“ I igrala sam. Zato što te torbe nisam samo ja htela. Kupci su doslovno počeli da ih sakupljaju kolekcionarski.

Povodom pete godišnjice *Divana*, 2007. godine, izbacile smo novu liniju torbi sa Fatiminom šakom – takozvanom petorkom nad petorkama, simbolom u obliku dlana za koji kažu da tera zlo – u tamnotirkiznim tonovima. Obratile smo se Muzeju moderne egipatske umetnosti, smeštenom u krugu kompleksa Kairske opere, s molbom da bude domaćin naše proslave godišnjice. Naša radnja nije mogla da primi ni delić svih onih prijatelja i ljubitelja koje je *Divan* nakupio za